

Шубравська О.В., д-р екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОР СТІЙКОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ АГРОСФЕРИ

Проаналізовано проблеми насичення внутрішнього продовольчого ринку вітчизняною й імпортною продукцією. Визначений вплив агропродовольчого експорту на розвиток ситуації на продовольчому ринку України. Обґрунтовані першочергові напрями державного впливу на функціонування агропродовольчого ринку й агросфери з метою забезпечення стійкості їх розвитку.

Агропродовольча система України, що об'єднує у собі агропродовольче виробництво і продовольчий ринок, є однією з найважливіших складових національної економіки. Від успішності її функціонування значною мірою залежить вирішення проблеми забезпечення продовольчої безпеки країни, визначеної як одна із стратегічних цілей державної аграрної політики у Законі України "Про основні засади державної аграрної політики до 2015 року", підписаному Президентом України 18 жовтня 2005 р. [1]. Необхідність реалізації саме цієї пріоритетної мети, а також задоволення зовнішнього попиту на продукцію, вироблену агропродовольчою системою, визначають напрями і масштаби її подальшого розвитку.

Досягнення продовольчої безпеки означає, що усі люди у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до безпечного і поживного продовольства, достатнього для того, щоб задовольнити свої фізіологічні потреби і переваги, необхідні для активного і здорового життя. Іншими словами, продовольча безпека – це захищеність населення країни, в тому числі і його найбідніших верств, за рівнем та якістю спожитого продовольства. Таким чином, досягнення продовольчої безпеки передбачає вирішення комплексної проблеми: забезпечення сталості обсягів, раціональної (з фізіологічної точки зору) структури, якісної безпеки та доступності продовольчого споживання.

Розв'язання проблеми безперервного забезпечення продуктами харчування пов'язане з оптимізацією співвідношення між внутрішнім виробництвом, імпортом і запасами продовольства на національному, регіональному й індивідуальному рівнях. Раціоналізація структури харчування означає приведення складів харчових раціонів до фізіологічно обґрунтованих норм, у тому числі й за енергетичним складом і співвідношенням мікроелементів. Безпека повинна дотримуватися не лише стосовно кількості і структури, але й якості спожитого продовольства, включаючи імпортовану продукцію. І нарешті,

головна умова для України – продовольство має бути доступним за ціною для усіх категорій населення країни.

Необхідний рівень продовольчого забезпечення, насамперед, досягається за рахунок функціонування вітчизняного агропродовольчого виробництва, що характеризується обсягами випуску відповідної продукції і використуваних ним ресурсів, а також їх питомою вагою у загальнонаціональних витратах.

Частка сільського господарства у ВВП в Україні, як і в усьому світі, щорічно знижується і в 2001–2004 рр. становила в середньому 13,8%, у т.ч. в 2004 р. – 12,1% [2]. Для порівняння згадаємо, що у ВВП СРСР у 1988 р. вона дорівнювала 18% [3]. Зазначимо також, що аналогічний показник у 2004 р. у США не досягав 1%, у Канаді, Франції, Польщі – не перевищував 3, а у Росії – 5% [4]. Обсяги сільськогосподарського виробництва в Україні скоротилися за останні 15 років в 1,6 раза. Після піка спаду в 1999–2000 рр. їх щорічний приріст становить в середньому 2%, що не дозволяє розраховувати на достатньо швидке відновлення втрачених галузю позицій.

Треба зазначити, що кризові явища розвивалися у сільськогосподарській і переробній галузях нерівномірно. На початку скорочення валової продукції харчової промисловості відбувалося випереджаючими темпами порівняно зі зменшенням обсягів випуску сільським господарством. Однак тенденція до стабілізації виробництва в переробній галузі, що намітилася в 1995 р., з 1998 р. переросла в стале зростання промислового виробництва продтоварів, тоді як у сільському господарстві спад виробництва спостерігався до 2000 р. Ще в 1999 р. обсяги скорочення виробництва в харчовій промисловості були більш суттєвими відносно рівня 1990 р., ніж у сільському господарстві, проте у 2000 р. цей показник по обох галузях майже зрівнявся, а у 2004 р. випуск харчової промисловості наблизився до 90% своїх значень у 1990 р., тоді як сільське господарство відставало від базового рівня на 37% [5].

Стосовно масштабів ресурсів, які використовуються в агропродовольчому виробництві, і особливо, їх питомої ваги у загальних витратах таких ресурсів в країні, то тут треба відмітити досить високу частку працездатного населення, зайнятого в Україні сільськогосподарською діяльністю (у 2004 р. – 19,7%) на відміну від розвинених країн, де цей показник коливається від 1 до 3%. За площею ріллі на душу населення Україна майже втричі перевищила середньосвітові показники [6]. При цьому у сільському господарстві використовується лише 7% основних засобів і 4% інвестицій в основний капітал від загального їх обсягу по країні, а рівень внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі майже вп'ятеро нижчий, ніж у передкризовому періоді [7]. Аналогічна ситуація спостерігається і відносно використання сільськогоспо-

дарської техніки, хімічних засобів захисту рослин, інших видів матеріально-технічних ресурсів.

Ситуація з матеріально-технічним і фінансовим забезпеченням харчової промисловості є порівняно кращою: інвестиції в основний капітал становлять 7% від загальних їх обсягів по економіці, а в абсолютному виразі – майже в півтора рази перевищують показник сільського господарства. У 2004 р. порівняно з 2000 р. обсяги інвестування харчової промисловості зросли більше ніж удвічі, що дозволило знизити показник зносу основних фондів у галузі до 40%.

Ринкові умови господарювання диктують необхідність формування обсягів виробництва аграрної продукції на рівні масштабів внутрішнього і зовнішнього платоспроможного попиту на неї. Динаміка обсягів продовольчого споживання населення України в цілому відображає зміни у розмірах доходів громадян. Втім, абсолютної синхронності тут не спостерігається. Витрати на основні продукти харчування – це та частина витрат сімейних бюджетів, яка скорочується населенням в останню чергу, що безумовно, вносить у розвиток агропродовольчих виробництв певний стабілізуючий компонент. До того ж, скорочення обсягів товарного виробництва агропродовольчої продукції у роки кризи відбувалося паралельно з активізацією процесу продовольчого самозабезпечення населення, що суттєво загальмувало падіння рівнів споживання продовольства.

Найбільшою мірою скоротилося споживання продуктів з порівняно вищими виробничими витратами і, відповідно, цінами реалізації: м'ясомолочної і рибної продукції, фруктів, ягід, винограду, що суттєво зменшило питому вагу білково-вітамінної продукції у харчових раціонах населення і, тим самим, значно знизило загальний рівень фізіологічної безпеки продовольчого споживання. Зокрема, вміст тваринних білків у їжі громадян України у 2004 р. був на 12% меншим за фізіологічну норму, встановлену вітчизняними спеціалістами, або приблизно на 40% меншим, ніж у розвинених країнах [8]. Недоотримання населенням практично всіх поживних речовин супроводжується ще й розбалансованістю складів харчових раціонів, що знижує опірність організму людини несприятливому впливу різних факторів довкілля, погіршує здоров'я, зменшує працездатність індивідууму, скорочує тривалість його життя. За даними ВООЗ, якісне харчування дозволяє уникнути 40% хвороб. Тому порушення харчового статусу особливо небезпечне для нашого населення ще й через наявність підвищеного ризику захворювань з огляду на високий рівень техногенного забруднення природного середовища.

Від рівня доходів громадян суттєво залежать не лише обсяги, але й структура раціонів харчування. Так, якщо в структурі сукупних витрат середнього вітчизняного домогосподарства в 2004 р. на продовольчі витрати при-

падало 61,7%, то у найбіднішого населення (із середньодушовими сукупними витратами до 90 грн на місяць) – 78%, а у порівняно заможніших (витрати понад 420 грн) – 57%, що тим не менше майже вшестеро вище, ніж, приміром, у США. Зіставлення раціонів харчування у граничних групах домогосподарств засвідчує, що розкид рівня споживання по дорожчих продуктах (м'ясу, риби, фруктам) є дев'ятикратним. Навіть картоплі і хлібопродуктів найзаможніші споживають у півтора-два рази більше, ніж найбідніші.

Крім погіршення структури харчування більшості населення України, проблема забезпечення якості харчування поглиблюється споживанням хімічно і біологічно забруднених харчових продуктів. І хоча, на думку спеціалістів, ступінь ризику для здоров'я населення, пов'язаного з порушенням структури харчових раціонів, набагато вищий, ніж внаслідок впливу біологічних і хімічних домішок, останні, безперечно, становлять значну загрозу здоров'ю людини, особливо на фоні загальної безконтрольності, безкарності і середнього низького рівня освіченості населення з питань екологічної безпеки. Така популярна нині у заможних країнах продукція біологічного землеробства здатна скласти непогану доходну статтю вітчизняного агропродовольчого експорту і сформувати елітний сегмент на внутрішньому продовольчому ринку, проте суттєвого впливу на загальний рівень його насиченості справити найближчим часом не зможе, насамперед, через дорожнечу виробництва екологічно чистої продукції.

За розрахунками професора Б.Й.Пасхавера, здійсненими з урахуванням обсягів фактичних грошових продовольчих витрат населення України, рівень внутрішнього платоспроможного продовольчого попиту у 2004 р. становив 84 млрд грн. Агропродовольчий експорт у цей же період було здійснено на суму 3,3 млрд дол. США або приблизно на 17,5 млрд грн. Отже, сукупний платоспроможний попит на продукцію вітчизняної агропродовольчої системи оцінювався у 101,5 млрд грн. При цьому потенціальний попит, тобто узгоджений з раціональними нормами споживання, у цінах того ж року досягав 166,5 млрд грн.

У 2005 р. вітчизняна агропродовольча система отримала додатковий потужний стимул до розвитку у вигляді суттєвого збільшення бюджетних соціальних виплат і, відповідно, доходів громадян країни, а отже, і їх продовольчих витрат, що дозволяє припустити помітне зростання грошового сегменту внутрішнього продовольчого ринку. Водночас не менш імовірним є подальше поглиблення розриву у рівнях продовольчого споживання між найменш і найбільш забезпеченими верствами населення країни, який і без того по окремих продуктах наближався до десятикратної позначки.

Важливу роль у процесі насичення внутрішнього продовольчого ринку країни відіграє також імпордне продовольство. Частка імпорту у внутрішньо-

му споживанні продовольства характеризує рівень продовольчої незалежності держави. Ця частка в Україні значно коливається для різних груп продовольчих товарів. Якщо для молока і молочних продуктів, яєць, картоплі, овочів та баштанних продовольчих культур вона становить від 0 до 1,5%, то для плодів, ягід і винограду стабільно перевищує 20%. Для м'яса і м'ясних продуктів ця частка знаходилася на рівні 5–8% до 2004 р., у якому вона досягла 20%. Аналогічна ситуація мала місце у 2003 р. щодо зернових і зернобобових культур, коли імпорт забезпечив майже половину внутрішнього споживання.

Стійке ж зростання імпортних поставок в основному спостерігається серед товарів неконкуруючого імпорту. Так, у групі готових харчових продуктів, яка має найбільшу питому вагу в обсягах нашого продовольчого імпорту, стабільно зростає ввіз продуктів з вмістом какао, екстрактів чаю, заміників кави тощо. Також щорічно досить суттєво збільшується імпорт рибних продуктів, екзотичних фруктів, пальмової олії. Стрибокподібне зростання обсягів ввезення традиційної для України продукції, як правило, зумовлюється розвитком ситуації на внутрішньому продовольчому ринку. З метою узгодження на ньому обсягів попиту і пропозиції відповідних видів продовольчої продукції у 2003 р. у 21,5 раза було збільшено імпорт зернових і майже у 3,5 раза – цукру, а у 2004 р. – утричі зріс ввіз м'яса порівняно з попередніми роками.

Збалансованість внутрішнього продовольчого ринку країни, сталість продовольчого постачання також залежать від розвитку агропродовольчого експорту. Можлива суттєва невідповідність світових і вітчизняних цін на агропродовольчу продукцію становить потенціальну загрозу повноцінному насиченню внутрішнього ринку як за обсягами поставок, так і за ціною доступністю та якістю продовольства. Водночас експорт є суттєвим джерелом валютних надходжень (у середньому щорічно 10–12% загальнодержавних обсягів), вагомим чинником розвитку вітчизняного агропродовольчого виробництва, а також достатньо ефективно стабілізує внутрішній ринок через реалізацію надлишків виробленої продукції за межами держави і стримування таким чином від можливого обвалу внутрішнього виробництва і цін. Крім того, експортоорієнтовані галузі вітчизняного аграрного сектора відзначаються меншим зносом основних фондів, вищими порівняно із середніми темпами їх оновлення, більшою інвестиційною привабливістю, а орієнтація вітчизняних виробників на світові ціни і відповідна цьому затребуваність української агропродовольчої продукції на міжнародних товарних ринках означає зменшення залежності аграрних товаровиробників від відповідної конкурентоспроможної продукції від вітчизняних переробних підприємств і монополюючих низьких цін на сільгоспсировину, що встановлюються останніми в ряді випадків, тобто веде до вирівнювання цінових пропорцій між сферами сільськогос-

сподарського виробництва і харчової промисловості. Підтвердженням цього є дані щодо динаміки зміни індексів цін реалізації окремих видів аграрної продукції й індексів цін у відповідних галузях харчової промисловості. Так, зростання цін на найбільш конкурентоспроможні товари вітчизняного продовольчого експорту, а саме – на насіння соняшнику і зерно практично повністю відповідає зміні рівнів цін на продукцію масложирової і борошномельно-круп'яної промисловості. Чого не скажеш, приміром, про ціни виробників цукрових буряків, які зростають суттєво повільніше, ніж ціни на цукор.

У контексті забезпечення сталого розвитку агропродовольчої системи, крім періодичної розбалансованості внутрішнього ринку внаслідок дії різного роду об'єктивних і суб'єктивних чинників, негативні наслідки нарощування експортних поставок проявилися також і у зниженні екологічного статусу земельних ресурсів через порушення сівозмін: у структурі посівів сільськогосподарських культур в Україні частка зернових збільшилася за останні 15 років на 13%, а соняшнику – в 2,6 рази. Тому подальший розвиток експортної діяльності системи є виправданим лише за умови забезпечення збалансованості внутрішнього продовольчого ринку, досягнення екологічної рівноваги в агросфері, а також за наявності й стабільності зовнішнього попиту на вітчизняну агропродовольчу продукцію.

Зважаючи на структуру і географію (близько третини експортних надходжень забезпечують зернові з насінням соняшнику та Росія), український продовольчий експорт є вельми залежним від світової економічної і політичної кон'юнктури. Так, згідно з прогнозом ОЕСР, до 2015 р. світові ціни на фуражне зерно збережуться практично на рівні 2003–2004 рр., а на олійне насіння – знизяться приблизно на 12%, тоді як, скажімо, на тваринне масло і сири передбачається зростання цін протягом зазначеного періоду на 32 і 21% [9]. У такій ситуації для нарощування валютних надходжень від експорту зернових і насіння соняшнику знадобиться (за наявності попиту) збільшення поставок, досягне або за рахунок зростання врожайності відповідних сільськогосподарських культур, або за рахунок подальшого розширення площ їх посівів, що є неприйнятним з огляду на і так вкрай складну ситуацію з відновленням земельних ресурсів. Урожайність зернових у порівняно благополучному 2004 р. дорівнювала 283 т/га, що хоча й було найкращим показником за 5 попередніх років, проте не дотягнуло 19% до рівня 1990 р. А це означає, що навіть за досягнення врожайності 1990 р. забезпечити існуюче середньорічне приблизно 20-відсоткове збільшення коштів від агропродовольчого експорту в його зерновій складовій гіпотетично можливо лише за повної відмови від розширення поставок зернових на внутрішній ринок, що, зокрема, здатне суттєво загальмувати розвиток вітчизняного м'ясного виробництва. Водночас на світовому ринку на віддалену перспективу прогнозується перевищення

споживання над виробництвом саме щодо фуражного зерна, а відносно продовольчого – за п'ять наступних років виробництво випереджатиме споживання на 9% [див. 9].

Стосовно ж можливості нарощування вітчизняного експорту агропродовольчої продукції поглибленої переробки, то тут проблем зі збутом теж вистачає. У той час як основна частина сировинного експорту спрямовується до країн далекого зарубіжжя, продукція вітчизняної харчової промисловості – переважно до країн СНД, насамперед, Росії. Незважаючи на колосальну місткість внутрішнього продовольчого ринку цієї держави, зовнішньоекономічні стосунки з нею мають високий ступінь ризику. Можливості ж розширення експорту вітчизняної продукції харчової промисловості, скажімо, до країн Євросоюзу обмежуються жорсткими протекціоністськими заходами відносно імпорту більшості основних видів продовольства, існуючими в ЄС незважаючи на всі заклики до лібералізації сфери зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією. Так, тарифні ставки на ввіз туди цукру становлять 274%, вершкового масла – 254, плодоовочевих соків – 215, м'яса ВРХ – 200% [10]. Навіть на пшеницю низької якості та ячмінь тарифи становлять 93–95 євро за 1 т [11]. Нинішній же рівень тарифних квот, зокрема на сири і сухе молоко, практично наближається до обсягів відповідного українського експорту, тобто є порівняно невеликим [див. 9].

Також треба відмітити, що розвинені європейські держави не лише ускладнюють доступ на свої ринки для зарубіжних виробників, але й через субсидування власного агропродовольчого експорту значно знижують рівень конкурентоспроможності іноземної продовольчої продукції, яка не має аналогічних державних дотацій, на ринках третіх країн. Про обсяги прямої державної підтримки експорту агропродовольчої продукції свідчить, зокрема, те, що в країнах ЄС-25 ліміти субсидованого експорту на продовольче і фуражне зерно відповідно у 4 і 6 разів вищі за тарифні квоти, встановлені на ці продукти на внутрішньому ринку.

Нещодавно на конференції СОТ у Гонконгу було досягнуто угоди про зобов'язання країн ЄС відмінити з 2013 р. експортні субсидії своїм фермерам. Проте, як відомо, такі субсидії – це лише 5% від усіх субсидій, які виплачуються європейським фермерам.

Усе зазначене підтверджує, що ринок ЄС практично закритий для більшості іноземних товаровиробників, у тому числі й вітчизняних. Суттєве ж зниження собівартості виробленої в Україні агропродовольчої продукції (до конкурентоспроможного на європейському ринку рівня) без застосування механізмів державного регулювання, дія яких за вимогами СОТ забороняється або обмежується, видається мало реальним.

Незважаючи на помітне посилення використання механізмів непрямого впливу на економіку, розвинені держави не відмовляються і від здійснення прямої підтримки певних сфер національних економік. Така підтримка зосереджується переважно у тих підрозділах, розвиток яких видається життєво важливим для усього суспільства і де відсутня достатня прибутковість для приватного капіталу. Зокрема, це стосується забезпечення продовольчої безпеки – проблеми, що має загальнодержавне значення для будь-якої країни і стосується розвитку галузі, прибутковість у якій є порівняно нижчою, а ризикованість діяльності – вищою за середні показники по господарському комплексу. Сучасна економічна могутність розвинених країн значною мірою є наслідком не такої давньої політики жорсткого протекціонізму і посиленого державного регулювання розвитку їх економік, у тому числі й аграрного сектора. Результатом цього було створення могутніх конкурентоспроможних національних соціально-економічних систем з потужним агропродовольчим виробництвом. І нині, хоча і визнається необхідність підвищення ефективності останнього на основі посилення ролі конкуренції і підвищення значення ринкових механізмів, проте це ніяк не виключає збереження за державою функцій головного стратега, контролера і гаранта стабільного розвитку агропродовольчої сфери.

При цьому, зрозуміло, у розвинених країн достатньо фінансових ресурсів для забезпечення власного населення привізним продовольством на достатньо високому рівні. Для них доцільність державного стимулювання розвитку аграрного сектора обумовлюється, у першу чергу, загальноприйнятими вимогами забезпечення продовольчої безпеки і необхідністю підтримання національних традицій у даній сфері господарювання.

Наша держава поки не володіє подібними фінансовими можливостями, але навіть з точки зору лише економічної доцільності має всі підстави для забезпечення високого рівня власної продовольчої незалежності, в усякому випадку, щодо тієї агропродовольчої продукції, собівартість виробництва якої в Україні відповідає конкурентоспроможному на світовій арені рівню. Для цього має здійснюватися належна підтримка вітчизняного аграрного сектора і виробників продовольства, а також забезпечуватися високий рівень її ефективності. Остання має оцінюватися, передусім, з позицій кінцевих споживачів агропродовольчої продукції, тобто визначатися результатами розвитку продовольчого забезпечення населення. Передусім, необхідний рівень відтворення в аграрному секторі повинен забезпечуватися за рахунок кількісного і якісного зростання рівня продовольчого споживання населення.

Ефективність державного регулювання агропродовольчої системи можна оцінити, зокрема, за показниками продовольчої безпеки. А саме, за рівнями: ресурсної безпеки харчування (співвідношенням фактичних і нормати-

вних обсягів середньодушового споживання основних видів продовольства), фізіологічної безпеки харчування (співвідношенням фактичних і рекомендованих часток основних мікроелементів у складі харчових раціонів), продовольчої доступності (часткою продовольчих витрат у сукупних витратах домогосподарств), продовольчої незалежності (часткою імпорту у внутрішньому споживанні основних видів продовольства).

Відповідно, дії держави у сфері регулювання вітчизняного агропродовольчого ринку повинні визначатися, перш за все, інтересами споживачів, у тому числі бути спрямованими на забезпечення стабільності поставок, доступності і належного рівня якості продовольства на внутрішньому ринку країни. Для здійснення контролю функціонування агропродовольчого ринку країни з метою своєчасного попередження можливих негативних проявів поточної ситуації, її треба грамотно прогнозувати. Тому має бути створена багаторівнева комплексна система моніторингу вітчизняного і світового агропродовольчого ринку та забезпечена розробка відповідних якісних аналітичних документів, зміст яких має стати підґрунтям для формування перспективних планів розвитку внутрішнього продовольчого ринку і прийняття виважених рішень щодо застосування на ньому тих чи інших регулюючих заходів.

У першочерговому порядку потрібно також стимулювати розвиток горизонтальних і вертикальних кооперативних відносин в аграрному секторі, формування відповідної ринкової інфраструктури. Забезпечення прозорості функціонування агропродовольчого ринку, підвищення рівня доходів сільськогосподарських товаровиробників напряду пов'язане з удосконаленням і розширенням транспортної мережі країни, формуванням оптової торгівлі агропродовольчою продукцією, розвитком несільськогосподарських видів діяльності на селі. Останнє в умовах існуючої в усьому світі тенденції скорочення прямого державного фінансування агросфери здатне підтримувати сукупний рівень доходів жителів сільської місцевості на рівні, який дозволить їм не поповнювати лави мігрантів.

Отже, глобальною метою розвитку вітчизняної агропродовольчої системи, реалізацію якої держава має допомогти забезпечити, є абсолютне і стабільне задоволення потреб населення країни в якісному і доступному продовольстві, а також розвиток агропродовольчого експорту. Водночас досягнення цієї мети регламентується низкою умов, дотримання яких також повинне знаходитися під контролем держави. До їх числа, насамперед, відносяться вимоги екологізації сільського господарства й адекватного загальнодержавному соціально-економічного розвитку сільських територій. Усе це разом повністю узгоджується з необхідністю забезпечення сталого економічного розвитку агропродовольчої системи й усього господарського комплексу країни [12].

Література

1. Закон України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" // Урядовий кур'єр. – 2005. – 16 листопада.
2. Статистичний щорічник України. – К.: Держкомстат України, 2005. – С. 161.
3. Оценка места и роли сельского хозяйства в экономике на основе макроэкономических показателей // АПК: экономика, управление. – 2004. – № 4. – С. 16.
4. Central Intelligence Agency. – <http://www.cia.gov>
5. Пріоритети інноваційного розвитку АПК України: Наукова доповідь / Юзефович А.Е., Крисанов Д.Ф. – К.: ОІЕ НАН України, 2005. – С. 23.
6. Ковалев Е. Глобальная продовольственная проблема // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №10. – С.28.
7. Статистичний щорічник України. – К.: Держкомстат України, 2005. – С. 191.
8. United States Department of Agriculture. – <http://www.usda.gov>
9. Organization for Economic Co-operation and Development. – <http://www.oecd.org>
11. Клавдиенко В.П. Россия – ЕС: перспективы торгового партнерства в аграрной сфере // Внешнеторговый бюллетень. – 2004. – №4. – С.22.
12. Кухарская Н. Украина и Европейский Союз // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 1. – С. 101.
14. Шубравська О.В. Сталій економічний розвиток: поняття і напрям досліджень // Економіка України. – 2005. – №1. – С. 36–42.